

Particularități ale grafiei și foneticii scrierilor lui Varlaam

de

OANA PANAITE

L'étude a comme but l'analyse graphématique et phonétique d'une traduction faite par Varlaam au début du XVIIème siècle – *Leastvița* ou *L'Échelle Sainte* par Jean le Sinaïte -, traduction qui est restée, jusqu'à présent, sous forme de manuscrit (ms. B.A.R. 5419). Les nombreuses copies qu'on a lui fait au cours de deux siècles (à la Bibliothèque de L'Académie Roumaine existe au moins neuf exemplaires) témoignent de l'importance de cette œuvre. En dehors de cet aspect, les études peu nombreuses qui lui soient dédiées justifient notre démarche. Les particularités phonétiques ont montré qu'il y a une différence considérable entre le parler de la Moldavie (auquel il appartient Varlaam aussi, par son origine) et le parler de l'auteur même, qui appartient à l'aristocratie moldave.

0. Introducere

Operă de tinerețe a mitropolitului Varlaam, prima traducere în românește a *Scării* lui Ioan Sinaitul, *Leastvița* reprezintă un document reprezentativ al limbii române din prima jumătate a secolului al XVII-lea¹. Importanța traducerii *Scării* în mediul monahal, reflectată în numărul mare de copii realizate de-a lungul a două secole (la Biblioteca Academiei Române există cel puțin 9 copii ale manuscrisului), precum și calitatea de document de limbă română dintr-o perioadă în care scrierile în limba română erau foarte puține, pe de o parte, inexistența unui studiu exhaustiv, pe de alta, sînt tot atîtea argumente care justifică demersul nostru actual. Pentru a accede la text este necesar, mai întîi, realizarea interpretării grafiei chirilice. Deoarece scrierea în limba română s-a făcut prin intermediul alfabetului chirilic ale cărui slove au fost adaptate pentru a corespunde specificului ei, în interpretarea grafiei vechilor monumente de limbă românească intervin o serie de dificultăți. Știut fiind că scrierea este o *aproximație* (prin care se notează *invariantele* și nu *variantele*)² și o *convenție* (între membrii aceleiași colectivități, impusă prin educație), problemele par cu atît mai insurmontabile în absența unor reguli normative acceptate și aplicate de toți cîrturarii epocii în discuție. Pentru a interpreta valorile slovelor chirilice specifice *Leastviței*, am plecat de la stabilirea grafiilor caracteristice textului. Raportarea la caracteristicile de grafie prezente în alte scrieri ale lui Varlaam, precum și la cele existente în alte texte, care aparțin aceleiași epoci istorice, reprezintă o operație în urma căreia se pot obține informații noi privind interpretarea valorilor slovelor chirilice. Așa încît, pentru o mai bună rezolvare a dificultăților de interpretare, am avut în vedere grafia *Cazaniei* (tipărită la Iași, în 1643; am consultat și ediția realizată de J. Byck) și a *Răspunsului împotriva Catihismului calvinesc* (imprimat în Muntenia; am consultat ediția critică realizată de Mirela Teodorescu). De cîte ori a fost posibil am comparat și grafia textului *Șapte taine a besearecii* (tradus de logofătul Eustratie și tipărit la Iași, în 1644, din inițiativa mitropolitului Varlaam). În urma acestei cercetări, folosind în egală măsură informații referitoare la repartiția unor fapte de limbă în limba veche și în cea actuală,

¹ Vezi descrierea filologică a manuscrisului la Zgraon 1976: 275-287.

² Cf. Philippide 1894: 237; Rosetti ³1986: 403; Avram 1964: 16.

Slova **ї** apare, de regulă, înainte de vocală, notînd pe [] sau [] ca prim element al unui diftong: **вііцж** (3^v), **цїі** (41^v) sau pe [] înaintea unei vocale aparținînd silabei următoare: **лѣкомїа** (3^v), **прїими** (3^t).

Slova **v** apare numai în cîteva cuvinte, nume proprii sau substantive comune, notează atît valoarea [], cît și [] și alternează cu **и** sau **ї**: **Ѡгнеть** (6^t), **Мовсї** (4^v) ~ **Мойсї** (4^t), **мир** (44^v) ~ **мир** (189^t). Accidental, **v** notează valoarea []: **нв цїи** (6^v).

1.1.2.2. Slovele **o** și **w** notează alternativ, indiferent de poziție, vocala [] sau semivocala []: **любов** (19^v) ~ **любовль** (11^t); **ваменїи** (21^v), **дарж** (91^v), **а опта си** (82^v), **рѠагж** (91^v), **съ адавгж** (19^v). Cu toate că notează aceleași valori, în aceleași poziții, cele două slove diferă între ele prin frecvența apariției lor. Astfel, exemplele în care apare **w** la inițială de cuvînt sunt incomparabil mai numeroase decît acelea în care apare **o**. Frecvență ridicată o prezintă și exemplele în care a fost notat **w** în finală de cuvînt, chiar și după vocală: **аквалѠ**, **мѣнїи** (19^t). Într-un exemplu izolat **o** notează diftongul []: **кѠвіиць** (3^v); o notație identică se găsește și în *Răspuns*: **икѠна** (24^t).

1.1.2.3. Slovele **ŝ** și **oѣ**. Slova **ŝ** este folosită pentru notarea vocalei [] în poziție inițială, în diftongi sau după consoană în toate pozițiile, a semivocalei [] precum și a lui [] final: **пѠрѠѣ** (58^v), **дирептѠль** (41^v), **лѠкрѠ** (48^t), **кѠмѠс** (97^v), **кѠнѠа** (249^v). Slova **oѣ** apare uneori alternativ cu **ŝ** cu aceleași valori, în corpul cuvîntului: **коѣ** (19^t), **поѣстыѣ** (101^t) sau la inițială de cuvînt: **оѣръп** (27^t). În manuscrisul *Leastvitei*, notațiile cu **oѣ** sunt mult mai rare decît cele cu **ŝ**, chiar și la inițială de cuvînt, spre deosebire de textul *Răspunsului* sau al *Cazaniei*, unde ponderea utilizării celor două slove este aproximativ egală, cu predominarea ultimei (ŝ).

1.1.2.4. Slovele **ε** și **e** apar în diferite poziții în cuvînt, cu valori diferite. La inițială, **ε** și **e** au valoarea []: **ешире** (4^t), **ера** (3^v). În cuvinte precum: **Ѡгнеть** (6^t), **елинѣскж** (3^v), **ерепїи** (279^v), de origine slavă sau grecească, intrate în limbă pe cale cãrturãreascã, slova inițială notează valoarea []. În poziție medială, după consoană, **ε** are valoarea []: **мареле** (281^v); la început de silabă, după vocală, ambele slove au valoarea []: **невоε** (15^t), **ѠкееѠриле** (14^v). Rareori, diftongul [] este notat prin **їε**: **їетрилоѠ** (14^v), **їерѠсалимѠлѠи** (26^t). Din punct de vedere al distribuției, **ε** apare mai ales la inițială de cuvînt, în timp ce **e** este notat în toate pozițiile.

1.1.2.5. Slova **ð** apare în antroponimele: **ТимѠдею** (42^t, 274^t), **Дардан** (72^t), **Ѡлїда** (218^v), **ѠѠла** (3^v, 90^t) și în toponimul: **РаїѠ** (2^v); nu este atestat nici un substantiv comun de origine greacă (în *Răspuns* apar **анаѠема**: IV^t, **логѠдет**: II^t). Urmînd principiul etimologist, am transcris **ð** prin th, deși valoarea slovei este [] după cum reiese și din celelalte texte, prin folosirea alternativă cu **m**.

1.1.3. În ultima categorie intră slovele: **ŝ**, **ѣ**, **а**, **їа**; **ѣ**, **Ѡ**; **ы**, **ь**, a căror valoare fără a fi predefinită, presupune o interpretare specială.

1.1.3.1. Slova **ŝ** apare, de regulă, la inițială de cuvînt, pentru a nota segmentele fonetice [ŝ], [ŝm]: **ŝтратѣ** (3^t), **ŝбїерε** (2^v), **ŝшалж** (3^t), **ŝсѠ** (2^v), **ŝблѠмь** (3^t), **ŝпжрцип** (3^t). Prin **ŝ** se mai notează și vocala [i]: **ŝль** (3^t). În poziție medială și finală, valoarea corespunzătoare este [n] sau [m]: **ѠсиѠде** (2^t), **съ вѠѣ пѠѠпла** (37^v), **диѠ** (38^v); în aceste cazuri **ŝ** alternează cu **n** sau **m**: **съ нѠ ѠсинѠци** (59^t), **сарε пѠѠпла** (42^t). Un caz particular îl reprezintă cuvinte precum: **ŝнѠлицмѣ**, **ŝнѠацж** (3^t), **ŝнаинпѣ** (62^t); valorile corespunzătoare

slovei ψ pot fi atât $[in]$, cât și $[i]$. Atribuim acestor notații prima valoare fonetică, valoare specifică primelor noastre texte: $[in]$ urmată de tăietură silabică. După Andrei Avram [1964: 595 ș.u], prezența în texte atât a formelor de tipul ψ (fără n sau m), cât și ψn , ψm , precum și folosirea în poziție medială a notației ψn sau ψm , doar cu valoare consonantică, sunt argumente pentru a considera aceste grafii ca echivalente. Valoarea lor fonologică este, indiferent de poziție, aceeași — arhifonemul $/N/$. Deși ψ corespunde unei singure valori fonologice, nu se poate nega implicit varietatea sa fonetică. Valorile fonetice recunoscute sînt: „nazalitate» a vocalei precedente, în interiorul cuvîntului”, și „nazală (silabică sau nesilabică), succesiune de două sunete [...] sau vocală nazală — la început de cuvînt” [*ibidem*, p. 612].

1.1.3.2. Slovele \mathfrak{t} , \mathfrak{a} , \mathfrak{ia} notează de regulă diftongii $[i\mathfrak{t}]$, $[i\mathfrak{a}]$ în diferite poziții ale cuvîntului. Cu această valoare, \mathfrak{ia} apare la inițiala unui cuvînt (alternînd cu \mathfrak{ia}): $\mathfrak{ia}\rho\mathfrak{x}$ (62^v), dar $\mathfrak{ia}\kappa\mathfrak{o}\mathfrak{b}\mathfrak{b}\mathfrak{b}$ (113^v, 137^r, 268^v). Slova \mathfrak{a} nu apare la inițială de cuvînt; dacă în *Răspuns* ea apare rar, pentru a nota forma de pronume personal feminin, persoana a III-a: \mathfrak{a} (1^v), în *Leastvița*, aceasta este notată prin \mathfrak{ia} (131^v). La finala cuvîntului, după consoană, \mathfrak{a} alternează cu \mathfrak{ia} , uneori în scrierea aceluiași cuvînt: $\mathfrak{ne}\mathfrak{b}\mathfrak{o}\mathfrak{a}$ (3^v) ~ $\mathfrak{ne}\mathfrak{b}\mathfrak{o}\mathfrak{ia}$ (151^v). În poziție medială, după consoană, diftongii (inclusiv cei rezultați prin sinereză) sînt notați, de obicei, prin \mathfrak{t} : $\mathfrak{m}\mathfrak{r}\mathfrak{t}\mathfrak{b}\mathfrak{x}$ (16^v), $\mathfrak{c}\mathfrak{s}\mathfrak{f}\mathfrak{l}\mathfrak{e}\mathfrak{t}\mathfrak{t}\mathfrak{c}\mathfrak{k}\mathfrak{b}$ (4^r), $\mathfrak{m}\mathfrak{r}\mathfrak{t}\mathfrak{c}\mathfrak{e}\mathfrak{l}\mathfrak{b}$ (21^r), $\mathfrak{n}\mathfrak{t}\mathfrak{s}$ (20^r), uneori \mathfrak{ia} : $\mathfrak{ka}\mathfrak{m}\mathfrak{x}$ (3^v), rareori \mathfrak{a} : $\mathfrak{c}\mathfrak{b}\mathfrak{c}\mathfrak{o}\mathfrak{k}\mathfrak{o}\mathfrak{t}\mathfrak{a}\mathfrak{s}\mathfrak{k}\mathfrak{x}$ (14^r). Pentru a nota diftongul $[i\mathfrak{t}]$ în interiorul cuvîntului, după vocală, este folosită, de cele mai multe ori slova \mathfrak{a} : $\mathfrak{c}\mathfrak{i}\mathfrak{n}\mathfrak{a}$ (24^v), $\mathfrak{c}\mathfrak{i}\mathfrak{i}\mathfrak{a}$ (5^r), dar și slova \mathfrak{ia} : $\mathfrak{t}\mathfrak{r}\mathfrak{e}\mathfrak{b}\mathfrak{s}\mathfrak{ia}$ (3^v).

Valoarea slovelor \mathfrak{t} , \mathfrak{a} , \mathfrak{ia} în poziție *e* este o problemă controversată care a determinat situarea filologilor pe două poziții distincte.

1) H. Tiktin, A. Philippide, I. Iordan, G. Pascu, Gr. Scorpan, G. Ivănescu, A. Avram³ susțin că evoluția lui $[i\mathfrak{t}] > \acute{e}$ are loc în secolul al XVIII-lea printr-o fază intermediară $\acute{e}\mathfrak{t}$ care uneori este singura păstrată pînă astăzi; pînă în secolul al XVIII-lea slova \mathfrak{t} nota valoarea \mathfrak{t} chiar \mathfrak{t} . Argumentele aduse în favoarea menținerii pronunției \mathfrak{t} pînă tîrziu sînt diverse: necesitățile prozodice ale traducătorilor (în cazul textelor traduse de Dosoftei sau Cantemir), notarea prin *a* sau *e*, în textele cu grafie latină din epocă, a diftongului \mathfrak{t} , corespondența dintre ortografia textelor chirilice slave cu cea a textelor chirilice românești, care nu era decît un reflex al celei dintîi, influența grafiei asupra pronunției (în cazul Moldovei).

2) I. Bărbulescu, Ov. Densusianu, I.-A. Candrea, S. Pușcariu, Al. Rosetti, Diomid Strungaru, N. A. Ursu consideră că transformarea $[i\mathfrak{t}] > \acute{e}$ a avut loc încă din secolul al XVI-lea și argumentează notarea lui \acute{e} prin \mathfrak{t} , \mathfrak{a} , \mathfrak{ia} în epoca veche prin existența unei tradiții de grafie; valoarea fonetică $[e]$ a slovelor în discuție este probată de prezența alternanțelor grafice de tipul \mathfrak{t} , \mathfrak{a} , $\mathfrak{ia} - \epsilon \sim \epsilon - \epsilon$.

În stabilirea valorii slovi \mathfrak{t} am plecat de la o serie de distincții preluate din teoriile dezvoltate de Ivănescu (1947: 2000). Considerînd conceptul de *dialect literar* o realitate demonstrată, distingîndu-se de graiul popular corespunzător prin cîteva trăsături nete, precum: *tradiționalismul*, *conștientizarea diferențelor dialectale* (care se manifestă prin evitarea unor particularități simțite mai puțin literare, chiar prin asumarea unei superiorități rezultate din considerarea prestigiului mai mare al graiului vorbit/ scris) și *intenția de a*

³ Prezentarea problemei, a principalelor poziții și contribuții se găsește la Ivănescu 1947: 216-236; vezi și Avram 1964: 25-37.

respecta normele impuse prin tradiție, am extins concluziile rezultate și la limba operei lui Varlaam. Astfel, considerăm că inovațiile atestate în graiul popular încă din secolul al XVI-lea (precum monoftongarea diftongului [iɛ] la *é*, închiderea lui [e] aton în poziție medială și finală, rostirea dură a șuierătoarelor, monoftongarea diftongului [iɛ] final etc.) nu au aceeași răspândire și în textul analizat. Mai mult, întâlnim în textele lui Varlaam fonetisme - inovații produse în graiurile muntenești, precum epenteza lui *i* sau fonetisme — creații personale, care nu au fost confirmate de dezvoltarea ulterioară a limbii literare, precum extinderea notării lui *i* epentetic și în cuvinte precum: *demîneață*, *tătîne-său*, trecerea lui *î* la *i* într-o serie de cuvinte: *simt*, *singe*, *dînsul*, *singe* sau a lui *i* la *î* în *sîngur*, etc. Toate aceste constatări reprezintă tot atâtea argumente pentru a considera limba lui Varlaam diferită de graiul popular moldovenesc. În lumina celor afirmate mai sus, considerăm că slova **ѣ** este utilizată consecvent în poziția *e* prin tradiție grafică; valoarea ei fonetică este, cel mai probabil [e], corespunzând stadiului intermediar din procesul de monoftongare al diftongului [iɛ]⁴, în acest mod păstrându-se distincția față de graiul popular cu rostirea [e]. Deoarece în scris nu notăm variantele, ci invariantele, adică fonemele-tip, vom reda slova **ѣ** printr-un simbol convențional *é*, marcînd astfel diferența față de stadiul actual al limbii literare⁵.

Considerăm că numărul redus al atestărilor care prezintă notația ϵ — ϵ în *Leastvița* (cazul oblic G-D al substantivului *lege*: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (6^v) — cu 7 apariții și verbul *a vedea* la persoana a III-a plural — $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon \sim \epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (18^r) — cu 17 ocurențe), fără a delimita un uz distinct al copistului, reprezintă imixtiunile acestuia în text.

În poziție *e*, în interiorul cuvîntului, după consoană, **ѣ** alternează cu **ѡ**: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (21^r) ~ $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (25^v), sau cu **ѡ**: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (15^v) ~ $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (30^v). După **к** apar notații cu **ѡ**: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (108^r, 198^v), mai rar cu **ѣ**: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (142^v). După vocală, **ѡ** apare în aceeași poziție ca și **ѡ**, uneori în același cuvînt: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (11^v) ~ $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (6^v), dar nu am întâlnit notația cu **ѣ**.

La inițială de cuvînt sau silabă, am întâlnit numai notația **ѡ**: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (218^v — în toate ocurențele), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (190^v).

Rezumînd, admitem că în poziția *e*, slovele **ѣ**, **ѡ**, **ѡ** notează segmentul fonologic /e/, a cărui realizare fonetică este, cel mai probabil, [e] după consoană și [iɛ] la inițială de cuvînt sau de silabă. Aceste considerații sînt valabile pentru limba *Leastviței*, prin extindere, și pentru celelalte texte ale lui Varlaam și pot fi diferite pentru texte aparținînd altor cînturari, din aceeași epocă sau din perioade diferite.

1.1.3.3. Slovele **ѣ**, **ѡ** apar alternativ, în poziție finală sau medială, după consoană, notînd vocalele [ǎ] sau [i] ⁶: $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (11^v), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (29^r), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (8^v), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (10^r), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (15^r), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (5^r), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (9^v), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (13^v), $\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$ (4^r), etc. Din punct de vedere al distribuției, slova **ѡ** apare cu o frecvență mai mare la finalul cuvintelor, în timp ce în poziție medială, înaintea unei consoane nazale sau dentale, este folosit, preponderent, **ѣ**. Slova **ѡ** notează mai ales fonemul [ǎ], în timp ce prin **ѣ** se notează mai ales [i]. În cuvintele

⁴ După Vasiliu 1968: 172-173, prima jumătate a secolului al XVII-lea se diferențiază de secolul al XVI-lea prin „faptul că forma de manifestare a opoziției /ea/:/e/ este *excluderea* diftongului din poziția de neutralizare”, în timp ce „în secolul al XVI-lea neutralizarea se manifesta prin variația liberă a celor doi termeni”.

⁵ Rămîne de verificat existența unor cuvinte românești în textele latinești din secolele XVI-XVII care să confirme/ infirme prezența lui *e* în poziție *e*.

⁶ Asupra constituirii opoziției /ǎ/~/i/ și a cronologiei fenomenului, vezi Ivănescu 1947: 264-272; Avram 1964: 265-280, 1965: 457-461, 1973: 7-27, 1978: 625-640; Vasiliu 1966: 407-411, 1968: 126 ș.u. etc.

de tipul: *шпълю* (13^v) — cu toate compusele — și *пънж* (228^v), considerăm că valoarea corespunzătoare lui *ъ* este [ǎ], valoare păstrată pînă astăzi în graiurile nordice de tip moldovenesc [vezi și Avram 1973: 16].

Datele statistice rezultate din analiza unui eșantion reprezentativ (echivalentul a 10% din textul manuscrisului) arată următoare distribuție:

	Slova <i>ъ</i>	Slova <i>ж</i>
Finală	627	918
Medială	1009	809
+ n/m	284	60
+ t/ț	56	3
Total ocurențe	1636	1727

Cu o frecvență aproximativ egală ($ъ = 1636 \sim ж = 1727$), distribuția diferită a celor două slove generează următoarele constatări:

- Frecvența slovei *ж* este mai ridicată în poziție finală; prezența relativ mare în finală a slovei *ъ* este datorată consecvenței copistului de a o folosi în cuvintele monosilabice, de tipul *șă, că*.
- *ъ* este folosit predominant în contextul V+n/m, cu valoarea fonetică [î]: 284 de ocurențe față de slova *ж*, care apare în același context numai de 60 de ori.
- În contextul V+t/ț, predomină tot ierul mare, cu 56 de apariții, față de 3 ocurențe ale iusului mare.
- în poziție finală, corespunzînd unui mai vechi *i* precedat de un *r*, *ж* apare cu o singură ocurență: *ωωорж* (3^r), în timp ce *ъ* apare de 3 ori: *ва њръ* (20^r), *погоръ* (5^v) - *пѡгоръ* (28^v).
- În cuvinte de tipul *pîine, cîine, chiar rămîine*, este folosită numai slova *ъ* (6 ocurențe): *пъине* (22^r), *пъинѣ* (13^r), *къине* (12^v), *къинилоръ* (15^v), *ржлъине* (15^v).
- În cuvîntul *Dumnezeu*, grafia *дѡннесъѡ* (și derivatele) este înregistrată de 47 de ori, în timp ce notația *дѡннесъѡ* (și derivatele) este atestată numai de 11 ori.

Nu am înfîlnit situații în care *ъ*, folosit medial sau la finala cuvîntului, să aibă valoarea „zero”, precum cazurile înfîlnite în *Răspuns*: *оурълънд* (25^r), *амаръ* (6^r), *пѡтемъ* (7^v).

1.1.3.4. Slovele *ы* și *ь*. Dacă *ы* are o frecvență redusă, fiind notat în interiorul cuvîntului: *зыдескѡ* (14^v), *поѡстыѣ* (101^r), cu valoarea [î]⁷, slova *ь* este folosită aproape consecvent, la finalul cuvîntului, cu valoarea fonetică „zero”: *ѡставѡь* (2^r), *преѡтъ* (1^r), mai rar [î]: *ωкжръ* (38^r, 65^v).

1.2. Grupuri de slove

Frecvența mare a grafiilor *лъ, ръ* notate cu regularitate în cuvinte precum *stîlp, gîlceavă, virtos, sîrg, desăvîrșit, cîrmaci, covîrșesc, scîrnăv, scîrbi* etc., au fost explicate de către filologi prin influența grafiilor etimologice slavone [vezi Rosetti 1986: 407, Bărbulescu 1904: 421]. Notațiile *лъ* alternează cu grafia *ъл* în textul *Leastviței*: *стлъпи* (13^v) ~ *стълпи* (14^v); în același mod, *ръ* alternează cu *ър*: *ωсердїе* (16^r), dar *ωсердїа* (2^r), *кръмачи* (3^r), dar *кърма* (7^r). Valoarea fonetică a acestor notații este [ǎr], [îr], [îl] atît atunci

⁷ O discuție amplă referitoare la valoarea acestei slove se găsește la Teodorescu 1984: 59-62.

cînd apar în cuvinte de origine latină, cît și în cele slave, cu toate rezervele formulate în acest sens de Avram 1964: 280 ș.u.

1.3. Semne diacritice

1.3.1. Accentul nu este notat cu regularitate. De regulă, însă, pe oxitone și pe monosilabice apare notat accentul grav, iar pe celelalte cuvinte este notat accentul ascuțit: пѣтѣ (71^v), съ мирá (83^r), etc. Cuvintele *acolo* și *adică* sînt accentuate conform limbii române vechi: ако́ло , (66^v) а́декъ (70^r).

1.3.2. Spiritul lin (psili) este notat, de regulă, pe vocala inițială a unui cuvînt: а́чела (27^v), deasupra articolului: ѡ дѣрѣре (27^v) sau deasupra celui de-al doilea element al unui diftong: прѣвѣ́аце (13^r). Acest semn este consecvent notat deasupra slovei ψ în poziție inițială: ψ черю (12^v), cît și în interiorul cuvintelor: диѡ (12^v).

Ca și în celelalte texte românești vechi, spiritul lin nu are valoare fonetică, fiind doar un element decorativ [vezi Vîrtosu 1968: 113-114].

1.3.3. Paiericul (˘) nu este frecvent în textul *Leastviței*; în cazurile cînd apare, este folosit la finala cuvîntului: кѣ́м (28^v), după consoană sau în interiorul cuvîntului, deasupra unui grup consonantic: со́мнѣ (124^r); în ambele cazuri valoarea lui este „zero”.

1.3.4. Titla (̂) apare deasupra prescurtărilor, a slovelor suprascrise și a cifrelor: ѡ́ (115^v), кѣ́нѣкѣ́т (61^v), а́торá (45^v). Slovele următoare д , м , т , ч nu primesc titlă atunci cînd sînt suprascrise: кѣ́рѣ́н (20^v), си́цире (31^v), нѣ́вѣ́т (21^r), непо́тиреи (57^r).

1.4. Suprascrierea

Suprascrierea unor slove este un procedeu grafic bine reprezentat în textul *Leastviței*. Cele mai frecvente cazuri de suprascriere le oferă slovele: л , м , с , т , и , д și ч . Faptul că, de cele mai multe ori, se suprascrie slova finală a unui cuvînt înseamnă că suprascrierea prin poziție este mai frecventă decît cea prin natură [cf. distincțiilor făcute de Vîrtosu 1968: 146-148].

Slovele	Prin poziție	Prin natură
Д	спо́бимь (24 ^v)	слово́ (47 ^v)
Л	аскѣ́пѣри (48 ^r)	лю́гѣ (32 ^v)
М	кѣ́ма (33 ^r)	черкѣ́ (33 ^r)
Н	све́пелорѣ (33 ^r)	ѣ́лѣкѣ́ (48 ^r)
С	ѣ́те (22 ^r)	къ́те (47 ^v)
Т	ва́торѣри (22 ^r)	всичди́ (22 ^r)
Ч	по́чте (22 ^r)	

Pe lângă situațiile prezentate, există și cazuri în care suprascrierea afectează două slove și se realizează supraliniar: ѣ́ши (48^r). De asemenea, în textul nostru este ocurentă și „suprascrierea prin suspensie” [Vîrtosu 1968: 151]: спо́бимь (24^v).

1.5. Prescurtări curente

Prescurtările atestate în textul *Leastviței* sînt realizate prin contracție [cf. distincțiilor operate de Vîrtosu 1968: 145]. Lista următoare cuprinde prescurtările întîlnite în manuscrisul studiat:

а́пѣ́ль — apostolul

$\text{блѣ́внѣ, б́ословѣ́н}$ — blagoslovenie

дѣ́вь — David

дѣ́хъ — duhul

дѣ́хънѣ́кь — duhovnic

дѣ́мнѣ́ж — Dumnezău

Ев^лѣи, Є^лѣи — Evangheliei
 Іс Хс — Iisus Hristos
 пр^ркь — proroc
 свѣт, свѣцѣ — svînt, svinție
 ꙗченици — ucenici

епѣпъ — episcop
 иаѣтѣниѣоръ — izrailiténilor
 прѣтчъ — prediteci
 стѣи — sveati

Іерлѣимъ — Ierusalim
 м^чникъ — mucenic
 сп^сніе — spăsenie
 пр^тце — troițe

1.6. Punctuația

Semnele de punctuație care apar cu cea mai mare frecvență în text sînt punctul și virgula, dintre care predominant este punctul. Folosirea semnelor de punctuație este, în general, arbitrară, căci nu se observă, în utilizarea lor, respectarea unor reguli consecvente și coerente.

2. Fonetica

2.1. Accentul

Există unele cazuri în care accenul dinamic diferă ca poziție de cel actual. Accentul dinamic în *acolò* (< lat. *eccu[m]* — [i]llōc) și în compusul *de-acolò* este notat cu regularitate pe ultima silabă: *acolò* (3^v, 17^t, etc.). Cuvintele *dáscali*, *bólnav* și *mártur* apar accentuate pe prima silabă: *dáscali* (2^t), *bólnavi* (10^t), *mártur* (3^v).

2.2. Vocalismul

2.2.1. Vocalele centrale [a], [ă], [î].

·[a] protetic atestat în *amăgulire* (6^t), *amăgulitoare* (99^v), *astreinași* (85^v, 142^t, 146^v).

·[ă] provenit din lat. *a+n+voc*, în cuvinte precum *calcaneum*, **antaneus*, a cunoscut mai întîi o fază cu –ă: *călcăiu*, *întăiu* reprezentată în textul nostru prin *întăiu* (194^t).

·[ă] <lat. vulg. *e* neac. (<lat. –*ae*) în lat. *paene ad: pănă* (4r) — 117 atestări; fonetismul este general în epocă, fiind și astăzi menținut în multe graiuri populare.

·[ă] proton trece la *a* în *macar* (3^t – 32 de ocurențe), *carși* (1^v, 4^t, 249^t), dar se păstrează în *bărbat* (157^v), *păcatele* (160^t). Limba *Răspunsului* și a *Cazaniei* arată aceeași situație: R: *macară s-* (IV^t), C: *macarъ* (25^v). În prezent, distribuția fonetismului cuprinde trei arii: Moldova, Bihor și zona Munților Apuseni, extinzîndu-se pînă în Banatul nordic, respectiv sudul Hunedoarei și nord-vestul Olteniei [cf. Gheție 1994: 71].

·[ă] aton <[a] lat. neaccentuat; [e] sau [o] apare păstrat în:

- cuvinte de origine latină: *cătră* (220^t) <lat. *contra*, *lacrămi* (17^t), *rădică* (27^v) <lat. *eradīco*, –*āre*;
- într-un derivat românesc ca *mulțămitoriu* (7^t), *nemulțămitori* (5^t);
- în cuvinte de origine slavă: *jărtvă* (72^v), *nărodul* (283^v), *răsipi* (33^v), *răsipiși* (288^t), *răsipire* (228^t), *săbor* (35^t, 39^t, etc.) — apare sub această formă cu 40 de ocurențe, în timp ce fonetismul actual, *sobor*, (147^v), apare numai de 3 ori.
- în cuvîntul de origine magh. *va lăcui* (263^v).

·[ă] păstrat în *fămei* (17^v), *năpăștilor* (10^v), *lăgătură* (11^v), *răpaos* (20^t), *răpăosăm* (10^t), *rădică* (27^v), *prăviia* (4^t), *prăvire* (5^v).

·[î] provenit din lat. *á/i+m+cons* este păstrat în:

- *să îmblu* (212^v), *mblași* (8^v) [<lat. *ambūlo*]
- *să împlu* (29^v), *împluse* (20^v) [<lat. *impleo*].

Formele etimologice sînt generale în întreaga Dacoromanie pînă la jumătatea secolului al XVII-lea. Astăzi, formele cu *î* sînt atestate în Moldova nordică, Transilvania de nord-est, Banatul sudic și, izolat, în Munții Apuseni [cf. *Ibidem*, p. 80].

·[î] <lat. *ī* accentuat+n+cons apare conservat în *să între* (14^f) [<lat. *intro*]. Forma cu *î* este generală în limba română literară pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

·[î]>[u] în *curund* (4^v) — 48 de ocurențe. Fenomenul este recurent în R: *curund* (17^r), precum și în multe texte moldovenești din secolul al XVII-lea [vezi DA, s.v. *curînd*]. Astăzi, fenomenul este atestat în N. Transilvaniei, în Bistrița-Năsăud [Gheție 1975a: 114].

2.2.2. Vocalele anterioare [e], [i].

·[e]<lat. *é*+n+voc sau *é*+n/m+cons nu s-a închis la *i* în același timp în toate graiurile [Ivănescu ²2000: 403]. Textul *Leastviței* atestă numai faza mai veche cu *e* păstrat: *mene* (2^f) – 35 de atestări —, *mente* (6^v, 21^f, etc.) — 28 de atestări, (*aducere*) *amente* (28^v) — 140 de atestări, *cuvente* (6^v, 29^f, etc.) — apare de 106 ori, *menciuos* (5^f) — 12 ocurențe, *menciuni* (2^v) — 15 ocurențe, *rugămente* (7^v) — 12 atestări.

·[e]< *e* neac.+n+voc sau *e* neac.+n/m+cons păstrat în compusul *den afară* (38^v) — 35 ocurențe, accidental este notat în *dentre* (58^f). Grafiele mult mai numeroase în care *e* a evoluat la *i* în aceste cuvinte: *din* (5^v) apare de 531 de ori; nu există nici o grafie **dentăi*, ci numai *dintăi* (8^v) arată că notarea cu *e* este datorată tradiției grafice și că pronunția nu putea fi decît cu *i*.

În *semenție* (derivat de la *sămînță*, pl. *semințe*) a fost notat cu regularitate numai *e*: *semenție* (133^f) — 6 ocurențe.

·[e] etimologic provenit din lat. *a* neac.+n+voc. este păstrat în *strein* (dintr-un etimon reconstruit **extraneānu* [vezi Gheție 1994: 74-75]) și în derivatele lui: *streini* (28^v) — ocurențe, *astreinași* (9^v), *streinătatea* (2^v, 3^f), *înstreinași* (9^f), *să va streina* (28^v). Acest fonetism este curent nu numai în limba operei lui Varlaam (R: *streini* (23^v)/ C: *streini* (40^f)); el este prezent în cele mai multe dintre textele moldovenești ale epocii. Trecerea lui [e] etimologic la [ā] este înregistrată într-un singur caz, în derivatul *străincēște* (24^v).

·[e] etimologic menținut în:

- cuvinte de origine latină: *nemic* (4^v), *nemică* (<lat. *nec-mīca*), *nice* (20^f) <lat. *nēquē*.
- Grafia vs. *sūme* [st̩i, -me] [t̩b] [] conservă vocala nazală slavă din seria anterioară *e* [] *smențea* (6^f), *nesmențiți* (8^f) — 15 ocurențe.

·[e]<[i] neac., atestat în *sălbateci* (21^v), *patrearah* (28^f).

·[e]<[ā]<[a] aton lat. în *tremis* (26^f), *tremiți* (6^f), *să tremiță* (6^f). Aceste fonetisme sînt întîlnite și în R: *tremis* (2^f) și în C *tremite* (183/29).

·[e]<[ā] în cuvinte ca *nedejde* (7^f), *nedejduim* (3^f). Aceste forme apar și în R (2^v) — *nedeajde*, (29^v) — *nedejduesc* și în C: *nedējde* (26^v), *a nedejdui* (64^f). Fenomenul, răspîdit în documentele moldovenești ale epocii [Gheție 1975a: 100], este întîlnit și astăzi în N. Transilvaniei, în Bistrița-Năsăud [ALR SN, vol. VI, h. 1655, apud Teodorescu 1984: 83].

·[e] conservat în *besérecă* (17^v) — atestat de 8 ori în textul *Leastviței*.

·[e]>[ā] în *dănăoară* (3^f) — 87 de ocurențe în textul analizat.

·[e]>[i] atestat numai de 2 ori în *citi* (2^f) și *nimică* (182^f), alternează cu formele în care se păstrează *e*: *cetitul* (2^v), *vor ceti* (7^v), cu un total de 29 de ocurențe.

·[e] medial aton păstrat: *oameni* (3^v) — 109 atestări, alternează cu *e>i*: *priiatinii* (9^v) — 12 atestări. Alte exemple: *smérini* (15^f), *suspînile* (26^v), *albinile* (27^v), *vinile* (141^f), *ucinicilor* (191^v), *rădăcinile* (72^v), *painjinite* (75^f), *tainilor* (197^v), puțin numeroase în economia textului arată că fenomenul închiderii vocalelor anterioare, fenomen specific graiurilor nordice, este în curs în secolul al XVII-lea, fără a fi generalizat.

·[e] final este menținut: *alte* (4^f), *bune* (5^v), *păcatele* (16^v), *toate* (17^f); există și exemple pentru trecerea lui *e* la *i*: *di* (90^f), *oarecini* (284^f). Ca și în cazul lui *e* medial aton, trecerea lui *e* final la *i* este un fenomen în expansiune în secolul al XVII-lea.

·absența lui [e] semnalată și de Mirela Teodorescu [1984: 78] în *R: împiedecându-se* (29^v) este explicată ca o posibilă inadvertență datorată tipografilor munteni. Existența acestor forme și în manuscrisul *Leasviței: împidecat* (17^v), *neîmpidecați* (6^f) face această ipoteză improbabilă, fonetismul putând fi considerat mai degrabă o particularitate a scrierilor lui Varlaam.

·[i] etimologic nu se sincopează în exemple ca (*în*)*direpta* (6^f) <lat. **dirēctare*, *dirept* (10^v) <lat. *dirēctus*, *îndireptătoriu* (6^f), *îndireptare* (1^v, 5^f), derivatul *direptate* (3^f), *în direapta* (19^f). Numărul mare de ocurențe (170) arată că fonetismul era general în limba mitropolitului; este înregistrată și faza mai veche *derept* (2^f) – cu numai 64 de ocurențe. Nu există în text nici o atestare pentru forma actuală *drept*. Formele nesincopeate sînt caracteristice pentru Moldova pînă după 1700. Astăzi, formele cu *i* nesincopeat apar într-o arie compactă care cuprinde Banatul, sudul Crișanei și vestul Transilvaniei [cf. Gheție, 1994: 78].

·[i] epentetic atestat în *pîine* (22^f), *cînele* (85^v), *mîine* (258^v) – pluralul substantivului feminin *mîină* – este extins și la alte cuvinte: *rămîine* (15^v), *să nu rămîinem* (29^v), *giupîini* (164^v), *mîine-sa* (139^v), *demîineții* (176^f). Fenomenul, de origine muntenească⁸, ne arată că autorul conștientizează nu numai prestigiul acestui dialect literar, ci și pronunția populară dialectală a formelor fără *i*. Nu se înregistrează nici o formă populară fără *i* epentetic.

·[i]>[î] în *sîngurătate* (19^f). Fonetismul întîlnit și în C (*sîngur* - III^v) este considerat a fi un „fonetism nou, popular”, care nu s-a impus în norma graiurilor nordice [cf. Onu 1958: 42].

·[i] apare în cuvintele: *osinde* (2^f), *osindîților* (2^v), *osindînd* (29^f) de 72 de ori, în *singele* (4^f) — are 14 atestări, în timp ce în *dînsul* (42^f), cu 8 atestări, alternează cu *î*: *dînsul* (16^v) — de 5 ori; în *sîmt* (5^v) apare de 313 ori, dar și aici alternează cu *î*: *sîmtu* (13^v) de 42 de ori. Fonetismul este întîlnit și în C: *sînt* (III^v), *să osindească* (3^f), *dînsul* (152^v), *singe* (III/71^v).

·absența lui [i] în formele: *destonicia* (10^f), *destonic* (6^v), *temeniciți* (8^f), *întemenicit* (3^f), *vonice* (20^v), dar și *voinic* în același context: „*voinicul și vonicul lui Hristos*” (247^v). În *R* există numai forme fără *i*: *nedestonicia* (7^f). În *Cazanie*, formele cu *i* alternează cu cele fără *i*: *destoinic* (81^f) ~ *destonic* (32^f).

2.2.3. Vocalele posterioare [o], [u].

·[o] etimologic este conservat în *oltar* (35^v), *oltariu* (40^v) < vsl. *olūtari*. Forma actuală nu este înregistrată.

·[o]>[u] în *amurțit* (153^f), *cucon* (8^f), *cumoară* (182^v), *curabiia* (33^v), *pugorî* (28^v). Închiderea lui *o* la *u* se află în diferite stadii de realizare: generală în cazul cuvintelor *cucon*, *amurțit*, *cumoară*, *curabiia*, parțială, prin atestarea în text a ambelor faze: în cazul lui *pugorî* fenomenul este regresiv, fonetismul actual *pogorî* avînd o frecvență mai mare (5:2).

·[o] sau [u] apar alternativ, la început de silabă: *să caote* (28^v), *căotînd* (20^f) — nu există forme cu *u* —, *omiliră* (5^f), *omilit* (21^v), cu 18 ocurențe, dar și *umilița* (26^v) *umilit* (79^v), cu o frecvență net superioară — 53 de atestări; *usebirea* (87^v) — 9 atestări, alternează cu *osebirea* (167^v) — 3 apariții.

⁸ Prezența lui *i* epentetic în scrierilor unor cărturari moldoveni ca Varlaam, Dosoftei, Cantemir este considerată de Ivănescu o abatere de la normele lingvistice specifice dialectului literar din Moldova, iar extinderea lui în cuvinte ca *rămîine* este considerată rezultatul unei tendințe de hipercorectitudine [cf. Ivănescu ²2000: 583-584].

·[u] aton, medial sau inițial apare menținut în cuvinte de origine latină, corespunzând unei faze mai vechi din evoluția limbii române: *preut* (1^f, 40^v), *preuți* (48^f) — faza mai nouă cu [o] nu este atestată în textul *Leastviței* — sau în cuvinte de origine slavă, unde este etimologic: *ustenința* (3^f, 49^f) — 29 de atestări — *ustenesc* (21^f) — cu 5 apariții. În *Răspuns* și în *Cazanie* se înregistrează aceeași situație ca în *Leastvița*: R atestă forma *preutul* (12^v), cu derivatele *preuție* (17^v), *preușcă* (31^v) și formele *usteneală* (13^f), *ustenesc* (I^v); în C apare *preuț* (II/29^f), *ūstenělâ* (350^v). Fonetismul *uștrdiia* (I^v) apare numai în *Răspuns*; atât în *Cazanie*, cât și în *Leastvița* se înregistrează numai forma refăcută *ōsārdiē* (192/16), respectiv *osīrdie* (2^f).

·[u] etimologic sau analogic, în diftongul [iu], este atestat la finala unor substantive: *ceriu* (8^f), *străjiutoriu* (3^f), *iubitoriu* (4^v), *învățătoriu* (26^v), *cuptoriu* (14^v), *mîntuitoriu* (8^f), *curvariul* (12^v), *călcătoriu* (10^f) etc. Aceste notații sînt generale în limba română literară veche — există atestări și în R: *mărgăritariu* (29^f), *ceriu* (26^f) etc. și în C: *izbăvitoriu* (378^f), *păstoriu* (II/12^f).

·[u]<[i], probabil prin faza *i*, prin durificarea șuierătoarei, în *dzua* (4^f) — 19 apariții.

·[u] final. Stabilirea valorii fonetice a lui [u] final, notat după consoană, în cuvinte de origine latină, mai rar, de altă origine, este una din problemele de interpretare a grafiei textelor noastre vechi. Deoarece nu există un consens în această privință din partea filologilor⁹, vom pleca în interpretarea valorii lui *u* final de la considerațiile lui Avram [1964: 38-45], urmărind frecvența apariției și distribuția lui contextuală în cuprinsul textului nostru. Concluziile vor fi valabile doar pentru limba *Leastviței*, prin extindere, pentru limba operei lui Varlaam. Deoarece frecvența lui *u* final în *Leastvița* este ridicată — dimensiunea textului constituie un obstacol în stabilirea cu exactitate a numărului total de ocurențe ale acestui fonetism, constatările noastre se vor baza pe distribuția contextuală a fenomenului. Astfel:

- *u* final apare în formele adverbiale (adverbe de origine latină): *cumu* (9^v) — 49 de ocurențe, *cîndu* (8^f) — 31 de apariții, *suptu* (4^v) — 2 ocurențe, *multu* (2^v) — 3 atestări, folosite singure sau cu o formă pronominală neaccentuată sau verbală: *cîndu-l* (20^v), *cumu-i* (60^f).
- apare în finalul unor substantive, indiferent de etimologia lor, ca parte a diftongului [iu] *raiu* (25^f), *gunoiu* (4^v), *războiu* (15^r) sau după un grup consonantic: *răspunsu* (2^v), *gîndu* (25^f), *sîrgu* (4^v), *pămîntu* (4^v), *cerbu* (6^v), *sămnu* (14^f), *somnu* (19^f) etc.
- este notat în finala unor forme adjectivale: *trupăscu* (27^v), *scurtu* (1^v), *aprinsu* (3^v), *blîndu* (26^f), *strîmbu* (9^v) etc.
- în finala numeralului *optu* (4^f);
- în finala adjectivului pronominal demonstrativ *acestu* (3^f)
- în forme verbale terminate în grupul consonantic *sc*: *grăiescu* (6^f), *întărescu* (14^v), *curățescu* (15^f), *gonescu* (9^v), *agonisescu* (18^v) sau în finala verbului *sîmtu* (12^v), *sîmtu* (2^r) etc.
- în formele verbale de gerunziu: *luîndu* (3^f), *fîndu* (4^v) etc.

Distribuția diversă a lui [u] final, dar mai ales notarea alternantă cu ierul mic, fac dificilă stabilirea unei poziții nete în stabilirea valorii lui.

Apariția lui [u] final este rezultatul mai multor modificări fonetice. Cînd apare în finalul unor forme substantivale sau adjectivale, ca urmare a căderii articolului, poate fi

⁹ Diferitele poziții susținute de filologi, precum și o bibliografie a problemei se găsesc la Rosetti 1986: 458-461, 639-660.

considerat vocalic, păstrând astfel opoziția articulat/ nearticulat. În formele verbale participiale, *-u* nu are nici o justificare etimologică, în concluzie, nu i se poate atribui o valoare vocalică. Când apare din cauze fonetice, reprezentând un „apendice sonor care urmează (și nu care însoțește) consoana surdă” [cf. Gafton 2001: 37-38], acest *-u* impune „articularea consoanei care tinde să dispară” [*Ibidem*]. Prin analogie, s-a extins notarea lui *-u* final și după consoane sonore, fără nici o justificare, etimologică sau fonetică. Folosit în finalul unor adverbe urmate de forme neaccentuate ale pronumelui personal (*cîndu-l* (20^v), *cumu-i* (60^f)), duce, prin delabializare, la formarea lui *î*-protetic [cf. Arvinte, 1988: 54b].

Fără a se putea nega sau afirma cu certitudine existența unui timbru vocalic *u* în cazurile notațiilor *8/8*, specialiștii sînt de acord că ierurile notate în această poziție nu corespundea valorii unui *-u* [cf. Rosetti 1926: 80].

Aceste considerații rămîn valabile și pentru limba *Cazaniei*, unde notarea lui [*u*] final este accidentală, dar și pentru *Răspuns*, unde Mirela Teodorescu constată numai 16 notații ale lui [*u*] final. Sîntem, astfel, de acord cu afirmația autoarei, conform căreia „norma textului (...) este constituită de notația «zero» la sfîrșitul cuvintelor după consoană sau grup consonantic” [Teodorescu 1984: 79], și că „în situațiile în care a fost consemnat, *8* final are o valoare fonetică reală, el nefiind notat în virtutea tradiției” [*Ibidem*].

2.2.4. Diftongii.

O caracteristică a limbii române vechi o reprezintă păstrarea unor diftongi etimologici, în timp ce reducerea altora consituie un fenomen regional, specific graiurilor moldovenești.

2.2.4.1. Reducerea diftongului [*e*ɔ] la [*e*] în poziție *e*. Nu există un punct de vedere unanim împărtășit de filologi în ceea ce privește monoftongarea diftongului [*e*ɔ] în poziție *e* la [*e*]. Astfel, se consideră că, în unele graiuri, fenomenul s-a produs cu cel puțin două secole înaintea scrierii primelor noastre texte în limba română, în timp ce în altele, diftongul se păstrează ca atare pînă astăzi. Deoarece am stabilit că limba *Leastviței* nu reprezintă limba populară vorbită în Moldova secolului al XVII-lea, ci, mai exact, limba literară scrisă caracteristică „dialectului literar moldovenesc” [cf. Ivănescu 1947], considerăm că notarea slovei *ѣ* se făcea în virtutea unei tradiții grafice cu atît mai conservatoare cu cît accesul la scris era apanajul unei categorii restrîns reprezentate de cărturari; valoarea fonetică corespunzătoare este, cel mai probabil, [*e*ɔ]¹⁰.

2.2.4.2. Menținerea diftongilor originari *e*ɔ, *i*ɔ sau *i*ɔ în cuvinte:

de origine latină (sau în derivatele din cuvinte de origine latină): *iușor* (4^v), *iușurare* (44^f), *iușură* (18^f), *menciunos* (5^f), *miutitel* (116^f), *déca* (4^f);

de origine slavă: *aiave* (82^v) <vs. *ajavě*, *obicéiu* (48^v) <vs. *obyčaj*, *boiarii* (6^f), *boiarinul* (12^f) <vs. *boljárinŭ*, *liubov* (178^f) <vs. *ljubovŭ*¹¹, *priiatini* (15^v) <vs. *prijateli*, *véci* (9^f), *vécinic* (267^v) <vs. *ve* [] *vréme* (5^f) <vs. *vre* [] Aceste forme sînt curențe și în *R*: *iușoare* (10^v), *boiarin* (II^f), *liubov* (2^v), *priiatinul* (14^f) și *C*: *běți* (201^f), *liubov* (II/96^v) etc. precum și în multe alte texte moldovenești ale epocii [cf. Rosetti/ Cazacu/ Onu, 1971: 588].

2.2.4.3. Diftongul [*i*ɔ] nu trece la [*i*ɔ]. Forme cu [*i*ɔ] nealterat se găsesc în toate operele lui Varlaam: în *L*: *mîniat* (73^v), *au tăiat* (267^f); în *R*: *s-au apropiat* (19^f), în *C*: *măniat* (314^f). Păstrarea acestui diftong poate fi considerată tot un fapt de tradiție grafică (trăsătură a limbii

¹⁰ Vezi discuția referitoare la valoarea acestei slove la 1.1.3.2.

¹¹ Vasiliu consideră că în *liubov* este atestat fonetismul [*l'*], fără a exclude ipoteza conform căreia prezența lui *l* se datorează reproducerii grafiei originalului slav [cf. Vasiliu 1968: 135].

literare scrise), deoarece documentele neliterare moldovenești din secolele XVII-XVIII atestă trecerea acestui diftong la [i/ɛ̃], fenomen aflat în expansiune în epoca menționată [cf. Gheție 1975a: 120].

2.2.4.4. Diftongul [e/ɛ̃] final accentuat nu se monoftonghează la ɛ̃ în finala cuvintelor: *vom avea* (137^v), *mea* (149^v).

2.2.4.5. Diftongul [i/ɛ̃] < ɛ̃ din lat. vulg. în cuvintele *mieu* (269^f), *pietri* (270^v). În *perire* (23^f), *au perit* (24^f), cu accentul pe penultima, respectiv, ultima silabă a fost notat consecvent [e]. Cercetarea celorlalte texte ale lui Varlaam relevă o situație asemănătoare: în R: *mieu* (4^f), *pietri* (29^f), dar *perire* (III^f), în C: *mieu* (II/18^f), *vieței* (207^f) și *perire* (271^v).

2.2.4.6. Monoftongarea diftongului [o/ɔ̃] în poziție -u/ɔ̃, -u/ɔ̃ la ó/ɔ̃ sau ó în cuvinte bisilabice de tipul *două*, *nouă*, *vouă* – fenomen corelat de unii specialiști cu cel al transformării diftongului [e/ɛ̃] în poziție -e la é — nu este atestată în *Leastvița*, unde întâlnim formele: *doaa* (7^v), *a doa* (22^f), *noaa* (27^v), *voaa* (65^v). De altfel, acest fenomen era în fază incipientă la sfârșitul secolului al XVII-lea [cf. Arvinte, 1988: 49].

2.2.4.7. Diftongul [i/ɪ̃] este menținut în *iușură* (18^f), *iușurarea* (131^f), *menciunos* (5^f), *menciuni* (2^v), *mitiutel* (116^f).

2.3. Consonantismul

Fenomenele urmărite în cadrul „consonantismului”: velarizarea și palatalizarea consoanelor vor fi tratate urmînd același principiu aplicat „vocalismului”, și anume, tipologia, aici, a consoanelor.

2.3.1. Consoanele labiale [p], [b], [m], [f], [v]

2.3.1.1. Durificarea labialelor în poziție „tare” („zero” sau vocală velară în silaba următoare) produce următoarele fenomene: [e] < [ã], iar [e/ɛ̃] < [ã]. În textul *Leastviței* labialele pronunțate dur sînt:

- b dur: *să să serbască* (19^f), *iubăscu* (4^f), *slăbăscu* (15^f), *să i să zdrobască* (23^f), *păgubască* (5^f) *dvorbăsc* (157^v), dar și *dvorbesc* (251^v) etc.
- v dur: *să avăm* (25^v) — 22 apariții — alternînd cu *să avem* (11^v) — cu 15 prezențe, *jidovăsc* (26^f) — 3 atestări alternînd cu *jidovesc* (57^f) — 1 atestare etc.
- m dur: *urmadă* (22^f) — 16 ocurențe, alternează cu *urmeadză* (124^v) — 2 apariții, *lumască* (28^f), *tocmala* (18^f) — 114 atestări, *au mărsu* (16^f), *mărg* (15^f) — 17 ocurențe, *schizmăsc* (6^v).

Situația se prezintă la fel în celelalte texte ale mitropolitului Varlaam: în R întâlnim formele *dvorbăsc* (24^v), *proslăvăsc* (25^f), *urmadă* (23^f) — aici nu a fost semnalat nici un cuvînt cu labiala rostită „moale”; în C, formele în care labialele sînt rostite „dur” alternează cu cele în care rostirea lor este „moale”: *mărgănd* (II/5^v), *avăm* (II/51^v), dar și *avem* (370^v), precum și în alte texte moldovenești ale epocii [Rosetti/ Cazacu/ Onu² 1971: 137-138, 235].

În graiurile actuale, fenomenul durificării labialelor caracterizează o zonă compactă care cuprinde nordul Transilvaniei și al Moldovei; sporadic fenomenul apare notat în Banat-Hunedoara și în Oltenia [Gheție 1994: 89].

2.3.1.2. Palatalizarea labialelor se constituie în normă pentru limba textelor provenind din aria nordică. Din seria labialelor, numai [f] apare palatalizat în *Leastvița*: *va hi* (15^v), *n-are hi* (10^f), *hiecin* (206^f), *hiecare* (30^v), *hiară* (85^v), *hierbenți* (11^v), *hiarbe* (126^v), *hier* (31^f), alternînd cu formele care-l păstrează pe [f] nealterat: *să fie* (19^f), *fiacine* (1^f), *fiacarele* (193^f), *fieri* (15^f), *să înfierbîntă* (102^v), *fier* (79^f). Substantivul verbal *fire* este înregistrat numai cu labiala nealterată (48 de apariții).

Oscilația formelor cu [f] intact cu cele palatalizate constituie, de asemenea, o caracteristică a textelor scrise în Moldova în secolul al XVII-lea. Pentru răspîndirea actuală a fenomenului, vezi Macrea 1936-1938: 137-140.

O formă specială de palatalizare o prezintă verbul *rășfira* — *rășchiră* (124^f) (cu 26 de ocurențe în textul nostru) — cu oclusiva palatală surdă *k*[*ʃ*] și grupul consonantic /*ʃk*[*ʃ*]/ — nu cu forma normală *rășhira* [atestată la Moxa, 1620, cf. Arvinte 1988: 55].

2.3.1.3. Evitarea formelor palatalizate — fenomen dependent de conștientizarea diferențelor dialectale în limbă, precum și a prestigiului mai mare pe care-l deținea varianta muntenească — duce la apariția formelor hiperliterarizate, care se vor impune în limba literară: verbul *vicleni* <magh. *hitlen*, *hiitlen* și derivatele apar numai cu formele hipercorecte: *ceia ce viclenesc* (178^f), *mă viclenește* (149^f), *viclean* (22^v), *vicleşug* (13^v).

2.3.2. Consoanele dentale [s], [z] / [dz], [ʃ], [l], [r].

2.3.2.1. Prezența africateri dz, provenită din lat. *d+i*[*ʒ*]/ *voc. neac.* în silaba finală, caracterizează în epoca veche limba textelor scrise în zona nordică. În *Leastvița*, dz apare a) atît în cuvinte de origine latină: *dzise* (11^f), *dzua* (15^f), *astădzi* (4^f), *să credzi* (6^f), *amiadzădzi* (4^v) *au ședzut* (16^v) *dzace* (94^v) etc., cît și b) în cuvinte de origine slavă: *bodzi* (192^f) <pl.sl. *bozi*, sg. *bogŭ*, *să poldzuiască* (5^f) <sl. *пользѣвати* [cf. DA, :998].

Răspîndirea africateri în secolul al XVII-lea cuprindea un teritoriu mai larg decît cel în care se conserva astăzi fonetismul — Moldova, Crișana, Banat și Maramureș, dar și întreaga Transilvanie, cu excepția părții ei sudice [cf. Gheție 1965: 396-397]; pentru răspîndirea actuală, a se vedea ALRM II, h. 334.

[z] etimologic este menținut în cuvinte a) de origine slavă: *izvorul* (5^f), *să izvorască* (184^f) <vsl. *izvorŭ*, *îndrăzni* (135^v), *îndrăznirea* (3^f) <vsl. *drъznа*[*ʒ*], *zidi* (8^f), *zidire* (149^v), etc. sau b) de origine latină formate pe teritoriu românesc „prin sonorizarea lui s din prefixul *ex-*, printr-un fenomen de acomodare la consoana sonoră următoare” [Arvinte 1988: 56a]: lat. *ex-volo* > (*vom*) *zbura* (28^f), *zburarea* (253^v).

[l] original este conservat în *cărtulari* (24^f) <gr. *καρτουλάριος* — 3 atestări în text — căci nu a avut încă loc asimilarea consonantică la [r] precedent, dar și în pluralul arhaic *goli* (146^v) — singurul atestat în textul nostru, cu 2 apariții. Formele cu [l] conservat sînt caracteristice limbii române literare vechi [cf. Gheție 1975a, Rosetti 1986: 478].

[r] original este conservat în prepoziția *pre* (4^f), *prespre* (6^f), în forma pentru persoana a II-a sg. a auxiliarului de viitor *veri* (8^v) — 214 ocurențe, dar nu și în *preste* (2^v) sau *pentru* (23^f) care apar numai cu aceste forme. Fenomenul are aceeași reprezentare în C. unde formele cu [r] păstrat alternează cu cele în care nu apare [r]: *prespre* (244^v) ~ *prespe* (346^v), *veri* (274^f) ~ *vei* (316^v). Fenomenul este general în limba textelor vechi [cf. Rosetti/Cazacu/ Onu ²1971: 591].

2.3.2.2. Velarizarea prin dentalele [s], [ʃ], [dz], [r]. Rostirea „dură” a dentalelor (după aceste consoane, în poziție „tare” apar vocalele din seria centrală [a], [ã], [î]) alternînd cu rostirea „moale” este o caracteristică a limbei operei lui Varlaam:

[s] dur ~ [s] moale:

- e>ă: *dzisără* (17^v) — 14 apariții, *agiunsără* (16^v), *însămneadză* (29^v), *să* (3^f) — marca diatezei reflexive, *învățasă* (3^v), dar *dziseră* (17^v) — cu 6 prezențe, *agonisesc* (18^v) — 3 ocurențe, etc.
- e[*ʃ*] >ă: *să asamănă* (17^v), *să ne folosască* (20^f), *sacă* (21^v), *sara* (4^v), dar *seacă* (122^v) etc.

- i>î: *sîngurătate* (19^f), *sîngur* (19^f) — 20 de atestări, dar și *singură* (3^v) — o apariție, *singe* (42^f) — 14 atestări, *osindă* (13^v), *simt* (5^v) — 313 ocurențe, față de *sîmt* (9^v) — cu 42 de apariții.

Se impune observația că în textul *Leastviței* nu există atestări pentru forma cu *î* în cazul lui *sînge*; de asemenea, se poate observa că forma verbului *a fi* (*simt*) are o frecvență considerabil mai mare decât frecvența formei cu *î*. Exemple asemănătoare se întâlnesc la Dosoftei: *peminte* (V.S. I/105^v), *atitea* (M/97^f), *sintem* (V.S. I/6^f) [cf. Rosetti/ Cazacu/ Onu ²1971: 139], dar și în texte provenind din Oltenia și datate tot în secolul al XVII-lea [vezi Teodorescu 1984: 90]. Originea acestui fenomen, a cărui cronologie poate fi urmărită pînă în secolul al XVI-lea, frecvent în texte și documente provenind din graiurile nordice, este discutabilă; el a fost considerat fie un fonetism tradițional, un argument pentru această ipoteză constituindu-l prezența lui și în dialectul aromân [cf. *Ibidem*], fie rezultatul unui fenomen de hiperliterarizare, manifestat în scris de vorbitorii care aveau în rostire un [s] dur [cf. Gheție 1975a: 139-140, Gheție/ Mareș 1974: 169-170].

[dz] dur ~ [dz] moale (izolat):

- e>ă: *Dumnezău* (4^f) și derivatele *dumnezăiască* (1^v), *dumnezăiaște* (97^f) — radicalul *dumneză-* apare de 856 de ori cu africata *dz* rostită „dur”;
- i>u: *dzua* (15^f) — cu 19 atestări. Grafie curentă „în textele din secolul al XVI-lea (...)” *dzua* „reprezintă fonetismul normal *dzuu* [ḍ], din *dzîu* [ḍ], cu trecerea lui *î* la u sub influența lui *u* [u] [Rosetti 1986: 450].

[ṭ] dur ~ [ṭ] moale

- e>ă: *să curățâsc* (15^f)
- e [̣] >ă: *să curățâscă* (106^f), *frățâscă* (70^v)
- i>î: *cuțit* (136^f).

Situația se prezintă în același fel și în celelalte texte ale lui Varlaam (pentru exemple, vezi Teodorescu 1984: 88-89).

În poziție finală, *ț* este urmat de cele mai multe ori de *i*: *лжѣдаци* (16^f), dar și de ierul mic/ paieric: *ац* care pot avea o dublă valoare — [ṭ] „zero”. Deoarece frecvența lui *ț* dur vs. *ț* moale este redusă în interiorul cuvîntului în întregul text — considerăm că și în poziție finală această consoană își păstrează caracterul moale. Totuși, pentru a reflecta cu exactitate limba textului, *ț* suprascris va fi coborît ca atare fără a primi un *i* atunci cînd acesta nu este notat [vezi și Arvinte 1991: 12a].

După [ṭ], [d], întâlnim atît notații cu *î*: *să va stînge* (24^v), *stîns* (2^v), cît și cu *i*: *dinsul* (42^f).

[r] dur ~ [r] moale

În textul nostru întâlnim atît forme în care [r] se rostește „dur”, cît și situații în care pronunția lui este „moale”:

- e>ă: *răpaos* (24^v), *să mă omoară* (4^v).
- e [̣] >ă: nu am înregistrat nici un caz de velarizare a diftongului [e [̣]] la [á].

Consoana [r] își păstrează, conform etimonului, a) caracterul „moale”, într-o serie de cuvinte: *striga* (3^v), *să strice* (39^f), care apar în C cu ambele forme: *va strica* (II/2^f) ~ *va străcă* (II/75^f), *striga* (375^f) ~ *străga* (II/24^v), cu predominarea primelor, b) caracterul „dur” — constituit în normă a textului — în *strîmtoare* (130^f), *strîns* (257^f) și derivatele lor. În ceea ce privește verbul *privi* (cu derivatul *privire*), a cărui origine este considerată „incertă”

[Ciorănescu 2001: 638b], formele din text atestă fie un fenomen de hiperliterarizare [cf. Gafton 2001: 71], plecând de la etimonul avut în vedere de I. A. Candrea, vsl. *praviti*, cf. *prăvire* (5^r), *prăvăște* (3^r), cu un total de 15 apariții, fie tocmai fenomenul de velarizare, dacă plecăm de la un etimon care conține un [i] *priviti*, *privideți* sau *prijaviti* [cf. Ciorănescu 2001: 638b]. Prezența exclusivă a formelor care conțin un [ă] pledează pentru etimonul propus de I.-A. Candrea [vezi și Gafton 2001: 71].

Caracterul moale al lui [r] este notat la singularul unor substantive sau adjective: *ceriu* (12^v), *agiutoriu* (12^r), *cuptoriu* (4^v), *străjutoriu* (3^r) — notații generale în R: *băutori* (12^v), *oltari* (28^v) și C.: *izbăvitoriu* (378^r), *păstoriu* (II/12^r).

2.3.2.3. Asimilarea lui [dz] la [g]. Acest fenomen este întâlnit numai în formele verbului *a zice*; forma cu africată *dzice* alternează cu forma cu palatală *gice*, într-un raport de 5:7 (125 de atestări pentru *dzice*, dar 175 pentru *gice*). Cronologia fenomenului coboară pînă în secolul al XVI-lea, iar aria sa de răspîndire cuprindea N. Transilvaniei, Banat-Hunedoara și Moldova. Astăzi fonetismul a fost notat numai în Maramureș-Oaș [cf. Gheție 1994: 97].

2.3.3. Consoanele prepalatale [ʃ], [j]/[g]

2.3.3.1. Palatalizarea lui [j] (<lat. *j+o/u* sau *d+[e]ǰ*) constituie un fenomen caracteristic textelor nordice din secolele al XVI-lea-al XVII-lea, iar *Leavstviða* nu face excepție — în întregul text întâlnim numai forme cu *j* palatalizat: *giurămîntul* (76^r), *să giudece* (11^r), *giudecători* (118^r), *giudeț* (17^r), *giuruirea* (15^r), *giugul* (3^r), *îngiugatului* (146^r), *împregiurul* (9^r), *încungiura* (27^v), *va agiunge* (92^r), *agiunsă* (3^v), *agiutoriul* (3^r), *giumătate* (77^v), *putregiunea* (76^r), *giupîini* (164^v), *giucările* (260^v), *giungherea* (195^r), *giunghitoriu* (168^r), *gios* (5^v), *(a-și bate) gioc* (13^r), *batgiocuri* (22^r). În *Răspuns*, pe lîngă formele cu *j* palatalizat, care sînt predominante, apar și exemple cu *j* nealterat: *județul* (11^v), *ajutoriia* (3^r), inferioare numeric primelor, pe care, tocmai datorită frecvenței lor mici, dar și locului unde a fost imprimat textul, Mirela Teodorescu le atribuie tipografilor munteni [Teodorescu 1984: 93]. Forme cu *j* nepalatalizat există și în *Șapte taine*: *să ajungă* (5). Asemenea lui *dz*, *g* avea în epoca veche o răspîndire mult mai mare decît cea actuală, cuprinzînd Banatul, Ardealul nordic, Maramureș și întreaga Moldovă [cf. Gheție 1965: 398].

2.3.3.2. [ʃ], [j] moi ~ [ʃ], [j] duri. Deși velarizarea prin [ʃ] și [j] este considerată a fi un fenomen general în graiul moldovenesc de la începutul secolului al XVII-lea [cf. Ivănescu 1947: 244] textul nostru se distinge prin amestecul de forme velarizate și nevelarizate, cu predominarea ultimelor.

Astfel, în poziție „moale”, se înregistrează numai forme de tipul: *deșértei* (3^v), *șérpele* (5^r), *șepte* (35^r), *șede* (111^v), *greșelele* (63^r), *jélea* (75^r), *dojéne* (202^v), *vrăjéle* (257^r), redate în scris prin **ʃ** sau **ʌ**. Credem că și în acest caz slovele **ʃ** sau **ʌ**, întrebuintate numai datorită tradiției grafice, corespund, cel mai probabil, valorii de [e]ǰ. Considerăm că valoarea de [ǰ] chiar [ǰ] pe care Ivănescu [cf. *Ibidem*, p. 245] o atribuie acestor două slove în aceste situații este puțin probabilă; existența slovelor **ʃ** și **ʌ** specializate, prin tradiție, pentru notarea ei nu ar justifica utilizarea unei alte slove — cu un timbru diferit, palatal. Rostirea dură a șuierătoarelor caracterizează astăzi cea mai mare parte a teritoriului dacoromân, zonele în care a fost notată rostirea moale a acestor consoane fiind Crișana, Oltenia, Muntenia și Dobrogea, izolat în sudul Transilvaniei. În ariile specificate este atestată însă și rostirea dură a cuvintelor în care *ș*, *j* erau urmași, în epoca veche, de *e]ǰ* în poziție moale: *șale*, *șase*, *șapte*, *șarpe*, în restul teritoriului fiind recurente formele cu *șe*, *șe]ǰ* și *șǰ* [cf. Gheție 1994: 106-108].

În poziție „dură”, [ș] apare atît cu rostirea „moale”: *greșeală* (15^v) — 2 ocurențe, *înșelăciunea* (212^f) — 13 ocurențe, cît și dură: *greșala* (179^v) — 15 ocurențe, *înșală* (3^f) — 9 ocurențe. În finală de cuvînt, textul prezintă numai elemente cu [ș], [j] moi: *ușé* (35^v), *cenușé* (141^v), *coajé* (171^f). Adverbul *așa* (<lat. *eccum+sic+-a*) apare numai cu șuierătoarea muiată: *așé* (233 de ocurențe!)

Șuierătoarea din vsl. *žrŭtva* apare numai sub forma /jŭ/: *jŭrtvă* (3^f), în timp ce în etnonimul *jidov* (cf. vsl. *židovinŭ*), întîlnim numai varianta moale, ca în etimon, cf. *jidovii* (71^v) și derivatele.

După cum se observă din datele statistice, raportul dintre cele două rostiri este în favoarea rostirii muiate a lui [ș], [j]; constatarea este valabilă pentru limba lui Varlaam numai păstrînd distincțiile pe care Ivănescu le face între limba vorbită /vs./ limba scrisă, între limba populară /vs./ limba claselor aristocratice și, nu în ultimul rînd, între limba vorbită de aristocrație și cea scrisă [cf. Ivănescu 1947: 144-145].

În ceea ce privește natura lui [ș] final (urmat de *и*, ierul mic sau paieric) în finala unor adverbe/ pronume/ în particula de întărire și: *лчѣиши* (67^v)- *лчѣи* (18^f) - *лчѣиш* (18^f), *шсѣиш* (9^f) - *шсѣи* (18^f), înclinăm să o considerăm ca fiind tot moale, în conformitate cu exemplele din întregul text. Urmărind notarea lui *ș* final (inclusiv în conjuncția și), am constatat că, dintr-un total de 6973 de ocurențe, formele care prezintă un *i* după *ș* reprezintă un procent de 92,67%, în timp ce procentul formelor care atestă un *ș* dur este de doar 7,32%. Așadar, datele statistice vin să confirme preponderența formelor cu *ș* moale. Totuși, pentru a nu deforma imaginea limbii *Leastviței*, în transcriere vom păstra principiul specificat pentru *ț*: atunci cînd *ș* suprascris nu este urmat de un *i*, el va fi transcris ca atare, fără a primi în mod arbitrar un *i*.

2.3.4. Consoana laringală [h] etimologică trece la [v] în cuvintele *vicleșug* (13^v) și *viclean* (22^v). Fenomenul este recurent și în celelalte texte ale lui Varlaam: *viclean* (26^f) și *vicleșugul* (II^f) în R, *viclĕn* (268^f) și *vicleșugъ* (237^v) în C; forma etimologică *hyclĕne* (29) am întîlnit-o în *Șapte taîne*.

2.3.5. Grupuri de consoane. În textul nostru se întîlnesc o serie de cuvinte care păstrează grupuri consonantice etimologice.

[ht] este consecvent notat în *pohtă* (13^v) și derivatele *nepohtă* (2^v), *nepohtirea* (2^v), *pohtescu* (5^f), conform etimonului vsl. *pohotŭ, pohotĕti*.

[mt] apare în *înfrîmt* (148^v) și în forma verbului *a fi: simt* (149^v).

[pt] este întîlnit în *supt* (3^f). Exemple similare se găsesc în R: *supt* (9^v) și C: *suptъ* (231^v).

[št] are caracter moale în poziție „tare”: *deșaptă* (4^v), *așaptă* (11^f) și moale în finala cuvîntului: *iaște* (18^v), *trebuiăște* (12^f).

[sv] păstrat în *svatul* (19^f), *svĕšnic* (5^f) <vsl. *svĕ[]t[]t[]ik[]* svîrșit (16^f) <vsl. *s[]vr[]t[]t[]i*, svîntul (9^v) vsl. *sv[]t[]t[]*.

[dv] în *dvorbitor* (3^f).

[tv] în *jŭrtvă* (3^f), conform etimonului slav *z[]t[]t[]a*.

[zv] în *să ne trezvim* (21^v), *trezvirea* (37^f), conform etimonului vsl. *trez[]viti* [Ciorănescu 2001: 802b]. Deși textele provenind din secolul al XVI-lea înregistrează deja forme oscilante, atestînd astfel renunțarea la forma etimologică [cf. Gafton 2001: 81], textul nostru reflectă, din acest punct de vedere, o ortografie tradițională, corespunzînd, implicit, unei pronunții arhaice.

[pr] menținut în *împrotiva* (13^v), *să protivnici* (9^v), conform radicalului etimonului slav *protivu* [Ciorănescu 2001: 627a]. Fonetismul este înregistrat în toate scrierile lui Varlaam: în R: *împrotiva* (10^f), în C: *protiva* (II/40^v).

[rb] în *turbura* <lat. pop. *tūrbūlo*, *-āre*: *turburați* (12^v), *să ne turbure* (29^v). Forma actuală, rezultată în urma unui proces de disimilație: *-r-/-r- > -l-/-r-*, apare ca o inovație în dialectul moldovenesc, abia în secolul al XVIII-lea [cf. Florea 1985: 136].

Verbul *putrezi* și derivatul adjectival apar cu forme ce conțin un *d* („forme specifice secolului al XVI-lea”, cf. Gafton 2001: 79): *putrediră* (275^v), *putreditoare* (10^f).

3. Concluzii

Studiul de față a avut în vedere examinarea, din punct de vedere al grafiei și foneticii, a traducerii mitropolitului Varlaam, *Leastvița*, text păstrat pînă astăzi în manuscris. Printr-o permanentă comparație cu celelalte scrieri ale mitropolitului: *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc* și *Cazania*, rezultatele cercetării au condus la reliefarea unei limbi unice, manifestată la fel în întreaga operă a lui Varlaam. Particularitățile fonetice ale limbii lui Varlaam confirmă distincțiile operate de Ivănescu [1947: 144-145] între graiurile literare și cele populare, pe de o parte, între graiul scris de clasa cultă și graiul vorbit al aceleiași clase, pe de altă parte. Departe de a reflecta „destul de fidel vorbirea moldovenească a epocii” [Teodorescu 1984: 96], fonetismele analizate pot fi grupate în mai multe clase, în funcție de răspîndirea lor geografică, dar și de frecvența pe care o au, în textele mitropolitului, dar și în alte texte ale epocii. Astfel, constatăm că o serie de fenomene fonetice (cum ar fi trecerea lui [ǎ] neaccentuat urmat de [a] la [a], a diftongului [i/ǎ] la [i/ǎ], a lui [g] la [z], reducerea diftongului [-e/ǎ] la [-é]), care aveau curs în graiul popular din Moldova, nu se regăsesc în limba *Leastviței*. Pătrunderea sporadică a altor fonetisme moldovenești (închiderea lui [e] aton medial și final, foarte bine reprezentată în documente, nu apare decît izolat la Varlaam), precum și menținerea unor stadii arhaice pentru alte fonetisme, ca rostirea moale a lui [s], [dz], [f] (care aveau o rostire dură în graiul popular) sau notarea lui [f] nealterat pot fi explicate tocmai prin distincția dintre graiul popular și cel literar. O altă categorie de fonetisme este reprezentată de fenomenele cu circulație generală în limba literară veche, corespunzînd unei faze mai vechi din evoluția unor sunete latine și slave. Conservarea lui [e] etimologic (în cuvinte ca *adecă*, *nește*), a lui [e]+[n] în poziție „moale” (în *amente*, *mente*, *rugămente etc.*), menținerea lui [u] final în diftongul [i/ŭ] sau la finală consonantică, păstrarea lui [a] etimologic în *macar*, a lui [ǎ] (în exemple ca *rădica*, *răsipi*, *săbor*), notațiile cu [î] (în *îmblă*, *împle*), [l] (în *cărtular* sau în *goli*) sau [r] etimologic (în *pre*, *prespre*), menținerea unor grupuri consonantice ca [ht], [pr], [sv] intră, toate, în această categorie. O serie de fonetisme (prezența lui *i* epentetic în cuvinte care sînt astăzi conforme cu normele limbii literare: *cîine*, *pîine*, dar și extinderea lui la altele: *tătîine-său*, *demîineață*) reprezintă rezultatul unei tendințe de hiperliterarizare, care poate fi efectul conștientizării unor aspecte dialectale din graiul pe care-l vorbea și în care scria. În această categorie pot fi incluse și fonetisme ca *singe*, *dinsul*, *osinde*, *simt*. Fenomenele respective sînt comune și altor scriitori moldoveni ai epocii. Un fenomen precum absența lui [e] (în exemplele *împidecat*, *neîmpidecați*), semnalat atît în *Leastvița*, cît și în *Răspuns*, poate fi considerat a fi o inovație a mitropolitului.

Bibliografie

A. Izvoare

Șapte taine a besearicii, Iași, 1644.

- Răspunsul împotriva catihismului calvinesc* (R), Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Editura Minerva, București, 1984.
- Carte românească de învățătură dumenecile preste an și la praznice împărătești și la Svinți mari...*, Iași, 1643.
- Cazania (C), ediție îngrijită de J. Byck, Editura Academiei RSR, București, ²1966.
- Leastvița* (L), ms. B.A.R. 5419.
- B. Literatură de specialitate**
- Arvinte, Vasile, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum* I, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 47-119.
- Arvinte, Vasile, *Studiu lingvistic asupra cărții a doua (Jeșirea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum* I, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1991, p. 1-65.
- Avram, Andrei, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, în SCL, XV, nr. 1-5, 1964.
- Avram, Andrei, *Despre trecerea lui [ă] la [ɨ] în dacoromână*, în SCL, XVI, nr. 4, 1965, p. 457-461.
- Avram, Andrei, *Grafia chirilică și problema opoziției [ă]:[ɨ] în dacoromâna din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în SCL, XXIV, nr. 1, 1973, p. 7-25.
- Bărbulescu, Ilie, *Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVII în legătură cu monumentele paleo-, sîrbo-, bulgaro-, ruso- și româno-slave*, București, 1904.
- Ciorănescu, Alexandru, *Dicționar etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, Editura Saeculum I.O., București, 2001.
- Florea, I. A., *O disimilare consonantică proprie graiurilor dacoromâne de nord*, în ALIL, XXX, A, Iași, 1985, p. 128-143.
- Gafton, Alexandru, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2001.
- Gheție, Ion, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne. criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în SCL, XV, 1964, p. 317-346.
- Gheție, Ion, *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, în SCL, XVI, nr. 3, 1965, p. 391-406.
- Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei RSR, București, 1974.
- Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei, București, 1975(a).
- Gheție, Ion, *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI, nr. 2, 1975(b), p. 175-182.
- Gheție, Ion, *Trei slove noi în chirilica românească din secolul al XVII-lea: ѡ, ѧ, ѣ*, în SCL, XXX, nr. 5, 1979, p. 509-510.
- Gheție, Ion, *Introducere în dialectologia istorică românească*, Editura Academiei Române, București, 1994.
- Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
- Ivănescu, Gheorghe, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în *Buletinul Institutului de filologie română „Alexandru Philippide”*, vol. XI-XII (1944-1945), Iași, 1947.
- Ivănescu, Gheorghe, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași, ²2000.
- Macrea, D., *Palatalizarea labialelor în limba română*, în DR, IX, Cluj, 1936-1938, p. 137-140.
- Onu, Liviu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în *De la Varlaam la Sadoveanu*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. 35-60.
- Rosetti, Alexandru, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926.
- Rosetti, Alexandru, *Considerații asupra foneticii și fonologiei limbii române în secolul al XVI-lea*, în SCL, XV, 1964, p. 127-133.

- Rosetti, Alexandru, *Istoria limbii române*, vol. I *De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea* (ediție definitivă), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986.
- Rosetti, Alexandru/ Cazacu, Boris/ Onu, Liviu, , *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, 1971.
- Teodorescu, Mirela, Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Editura Minerva, București, 1984.
- Vasiliu, Emanuel, *Asupra istoriei vocalelor centrale din dialectele dacoromâne*, în SCL, XVII, nr. 4, 1966, p. 407-411.
- Vasiliu, Emanuel, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Editura Academiei RSR, București, 1968.
- Vîrtosu, Emil, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968.
- Zgraon, Florentina, *Considerații filologice asupra primei traduceri manuscrise a Scării lui Ioan Sinaitul*, în LR, XV, nr. 3, 1976, p. 27.